

FELSEFE DÜNYASI

2005/2 Sayı: 42

YILDA İKİ KEZ YAYIMLANIR

ISSN 1301-0875

Sahibi

Türk Felsefe Derneği Adına
Başkan Prof. Dr. Necati ÖNER

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü
Prof. Dr. Ahmet İNAM

Yazı Kurulu
Prof. Dr. Necati ÖNER
Prof. Dr. Ahmet İNAM
Prof. Dr. Murtaza KORLAELÇİ
Doç. Dr. Hüseyin Gazi TOPDEMİR
Doç. Dr. İsmail KÖZ

Felsefe Dünyası Hakemli Bir Dergidir.

Felsefe Dünyası 2004 yılından itibaren PHILOSOPHER'S INDEX ve
TÜBİTAK /ulakbim tarafından dizinlenmektedir.

Yazışma ADRESİ
P.K. 21 Yenışehir / ANKARA
Tel&Fax: 0.312 231 54 40

Fiyatı: 12 YTL (KDV Dahil)

Banka Hesap No:
Vakıfbank Kızılay Şubesi: 00158007288336451

Dizgi ve Baskı
Türkiye Diyanet Vakfı
Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi
OSTİM Örnek Sanayi Sitesi 1. Cad. 358. Sk. No: 11 Y.Mahalle / ANKARA
Tel: 0.312 354 91 31 (Pbx) • Fax: 0.312 354 91 32

FÂRÂBÎ'DE TOPLUM FELSEFESİ

Osman ELMALI*

Giriş

İnsanların var oldukları ilk günden beri topluluk halinde yaşadıkları, açık bir gerçek olarak onaylanmaktadır. Bazen küçük gruplar, çoğu zaman da büyük topluluklar halinde varlıklarını sürdüren insanların, buna niçin ihtiyaç duydukları konusunda ileri sürülen tezler birbirinden farklıdır. Genel olarak 'toplum teorileri' olarak isimlendirilen bu tezlerden bazıları insanların bir arada bulunmalarına 'güç'ü temel yaparken (kuvvet teorisi), bazıları da insanların varlıklarını sürdürmede yardımlaşmak zorunda olduklarını öne sürerek, birbirleriyle gizli bir anlaşma yaptıklarını, topluluk halinde yaşamının temelinde ise bu anlaşmanın olduğunu (sözleşme teorisi) kabul etmektedirler.

Toplum olgusunu inceleme, irdeleme işini ta bu noktadan başlatan ve bu konuyu enine boyuna ele alan düşünür sayısı, felsefe tarihi içerisinde oldukça fazladır. Felsefi yönemi kullanarak, toplum olgusuyla ilgili düşüncelerini ortaya koyan filozoflar, elbette kendi kanaatlerini ileri sürmüşlerdir. Ancak bu kanaatler bazen oldukça çarpıcı bilgileri içermekte ve dikkat çekmektedir. İşte tam ad ve künyesi Ebu Nasr Muhammed bin Tarkan bin Uzluk el- Fârâbî el- Türki el-Hakim el- Meşhur¹ olan Fârâbî de (870-950), bu konuda yazdıkları dikkat çeken filozoflardandır. Ontoloji, epistemoloji ve siyaset felsefesi ile ilgili düşünceler ortaya koymuş olan Fârâbî'nin, daha çok siyaset felsefesi ile ilgili konuları içeren "Kitab-u A'rai Ehli'l Medineti'l Fazile" ve "Es- Siyaset'ul Medeniyeye" isimli kitaplarının satır aralarında önemli bir toplum felsefesi, toplumla, toplum olmakla, gelişmiş toplum ve geri kalmış toplumların özellikleriyle ilgili, oldukça ciddi tezler bulunmaktadır.

Fârâbî'de Sözleşme Teorisi

Fârâbî'nin, her şeyden önce, insanların neden bir arada buldukları, yani toplum halinde yaşadıklarıyla ilgili düşüncelerini, öngörülerini ortaya koymak gerekmektedir. Ona göre, her insan yaşamak ve varlığını sürdürmek için, hatta basit bir varlık olmaktan kurtulup mükemmelleşebilmek için, doğuştan-yaratılıştan birçok şeye muhtaç olmakla birlikte, bunların hepsini birey olarak, tek başına elde etmesi mümkün değildir. Her insan

* Yrd. Doç. Dr. Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Felsefe Tarihi Anabilim Dalı

¹ Farabi'nin buraya alınan künyesi ile ilgili olarak krş. Farabi, *Kitab-u Arai Ehli'l Medineti'l Fazile*, et-Tab'atül Hamise, thk. Albert Nasri Nadir. Darü'l Meşrik, Beyrut, 1986, s. 13. (Çevirmenin önsözünden alıntı); De Lacy O'leary, D.D., *Arabic Thought and Its Place In History*, Routledge and Kegan Paul Ltd., London, 1968, s. 143.

diğerleriyle bir araya gelme ihtiyacıdır. Dolayısıyla toplum halinde yaşamak zorunda olan insan, kendini gerçekleştirmek ve yaşamını sürdürmek için diğer insanların yardımına muhtaçtır. İşte insanların toplum halinde yaşamaları, temelde bu nedenin bir sonucudur.² Anlaşıldığı kadarıyla Fârâbî, toplumun oluşmasında, yukarıda belirtilen 'sözleşme teorisini' benimsemektedir.³ Ancak toplumun meydana gelmesinde belirtilen neden söz konusu olsa bile, diğer yandan toplumun devamlılığı konusunda Fârâbî başka faktörlerin varlığından da söz etmektedir. Ona göre, insanları birbirine bağlayan, onların birlikte yaşamalarına ve birlikteliğin sürdürülmesine neden olan etkenlerden biri de sevgidir. İnsanlardaki bu sevginin kaynağı Tanrı'dır. Çünkü Tanrı'nın cevheri, kendi özelliğinden dolayı, kendisinden meydana gelmiş (sudur etmiş) varlıkların anlaşma, kaynaşma ve birlikteliklerini gerektirir.⁴ Toplumun varlığını devam ettirmesindeki bir diğer faktör de, doğaları, yetenekleri birbirinden farklı olan insanların, bu farklı yetenekleri doğrultusunda ürettikleri mal ve hizmetleri birbirlerinin hizmetine sunmalarıdır.⁵ Filozofa göre, toplum halinde yaşamak bir zorunluluk ise de amaç mutluluktur.⁶ Zaten filozofun erdemli şehir, erdemli toplum tanımlamasının çağrıştırdığı temel düşüncenin bu olduğu da rahatlıkla anlaşılabilir.

Fârâbî'de Toplum Türleri

İnsanların zorunlu olarak bir arada yaşamalarını, toplum haline gelip, toplum olmayı sürdürmelerini bu şekilde gerekçelendiren Fârâbî, insanların oluşturdukları toplulukları temelde iki kategoriye ayırmaktadır: Tam anlamıyla toplum haline gelmiş olanlar (kâmil toplum) ve henüz toplum haline gelememiş olan topluluklar (eksik toplum).⁷ Fârâbî'nin toplumla ilgili olarak bu sınıflandırması, günümüzde modern toplumbilimin önemli konularından biriyle ilgilidir. Filozofun toplum sınıflandırması, toplumbilimin teorik olarak cemaat (community- gemeinschaft) toplumu ve cemiyet (society- gesellschaft) toplumu şeklinde yaptığı sınıflandırmaya uymaktadır. Fârâbî'nin tam olmayan veya eksik topluluk olarak isimlendirdiği toplum tipi, bugünkü anlamıyla cemaat (community) toplumu, tam toplum diye adlandırdığı toplum tipi ise cemiyet (society) toplumu

² Farabi, *Kitab-u Arai Ehli'l Medineti'l Fazile*, s. 117; Cemil Saliba, *el-Felsefet'ül Arabiyye*, Dar'ül Kitâbü'l Lübnan, Beyrut, 1986, s. 167.

³ Hilmi Ziya Ülken, *İslam Felsefesi Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1957, s. 171.

⁴ Farabi, *Kitab-u Arai Ehli'l Medineti'l Fazile*, s. 58; Charles E. Butterworth, "Ethics in Medieval Islamic Philosophy", *The Journal of Religious Ethics*, Fall83, Volume 11, Issue 2, pp. 226-230.

⁵ Burhan Ulutan, *Farabi Felsefesi*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1999, s. 98.

⁶ Roger Arnaldez, "Farabi'nin Erdemli Şehri ve Ümmet (Umma)". Çev. Kenan Gürsoy, Uluslararası İbn Türk, Harezmi, Farabi, Beyruni ve İbn Sina Sempozyumu Bildirileri, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Sayı: 42, ss. 119-138.

⁷ Farabi, *Kitab-u Arai Ehli'l Medineti'l Fazile*, s. 117, 118. (Farabi'nin bu tanımlamalarıyla ilgili farklı çevirilerinde bu kavramlar, 'kâmil toplum', 'eksik toplum', 'mükemmel toplum' ve 'kusurlu toplum' olarak çevrilmiştir. Biz çalışmamızda bu kavramları, 'gelişmiş toplum' ve 'gelişmemiş toplum' olarak çevirdik.

karşılığı olarak alınabilir.⁸

Filozofumuz, tam toplum dediği cemiyet toplumunu da üçe ayırmaktadır: Büyük toplumlar, orta toplumlar ve küçük toplumlar⁹ Fârâbî'ye göre büyük toplumlar, birbirleriyle ilişkilerde bulunan ve birbirlerine yardım eden birçok ulustan oluşmaktadır.¹⁰ Düşünür, dikkat çekici bir biçimde, yeryüzündeki bütün insanları, bütün dünya insanlarını bir toplum saymakta ve büyük toplum olarak tanımlamaktadır. Bütün dünya insanların bir toplum olabileceği tezinin, telekomünikasyon ve ulaşımın, filozofun yaşadığı dönemle, hatta geçmişte herhangi bir dönemle karşılaştırılmayacak kadar geliştiği günümüzde yeni yeni ileri sürüldüğü göz önüne alınırsa, Fârâbî'nin öngördüğü bu kategorinin gerçekten dikkat çektiği söylenebilir. Ancak şunu da vurgulamak gerekmektedir: Fârâbî, küresel bir devletten değil, yalnızca küresel bir toplumdaki insanları bahsetmiştir. Başka devletlerde yaşayan insanları da, kendi toplumundaki insanlar kadar insan görmüş ve bütün dünya insanların yardımlaşıp, dayanışma içinde olabileceklerini düşünmüştür. Bu konuda küçük bir karşılaştırma yapmak gerekirse, Fârâbî'nin Platon'dan etkilendiğini,¹¹ ama yalnızca toplum felsefesindeki bu detayla bile Platon'dan oldukça farklı düşündüğünü söyleyebiliriz. Çünkü Platon'un, sadece site devletinden ve site toplumundan bahsetmesine karşılık Fârâbî, bir dünya toplumundan, küresel bir toplumdaki insanları bahsederek teritoryal anlayışın ötesine geçmeyi başarmış, bütün dünyayı kendi döneminin şartları içerisinde, dışarıdan izleyebilmiştir. Ancak vurguladığımız gibi, Fârâbî'nin sözünü ettiği, yorumculardan bir kısmının ileri sürdüğü gibi küresel bir devlet değil, küresel bir toplumdur.¹² Aslında Fârâbî'nin, küresel bir devletten bahsetmediği kendi ifadelerinden de anlaşılabilir. Ona göre, kesin anlamda yetkin insan toplulukları, yani gelişmiş toplumlar uluslara ayrılmıştır. Gelişmiş bir toplum diğerinden iki doğal özellikte ayrılır: doğal yapısı ve doğal karakteri. Diğer yandan Fârâbî, gelişmiş toplumların, kendilerini ifade ettikleri araçlarla da birbirlerinden ayrıldığını ve bazı ulusların küçük diğer bazılarının ise daha büyük olduğunu ifade etmektedir.¹³

Fârâbî'nin bir diğer gelişmiş toplum kategorisi ise, orta toplum dediği, yeryüzündeki devlet veya milletlerdir. Diğer yandan cemiyet toplumu anlamında filozofun ortaya koyduğu ve üzerinde en çok durduğu toplum ise, küçük toplum olarak adlandırdığı, bir

⁸ Society ve community toplumları ilgili olarak geniş bilgi için bkz. Mustafa E. Erkal, *Sosyoloji (Tolumbilim)*, 4. Baskı, Der Yayınları, İstanbul, 1991, s. 33-36.

⁹ Farabi, *Kitab-u Arai Ehli'l Medineti'l Fazile*, s. 117.

¹⁰ Farabi, *Es-Siyaset'ul Medeniyye veya Mebadi'ul Mevcudat*, Çev. Mehmet Aydın, Abdulkadir Şener, Rami Ayas, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1980, s. 36.

¹¹ Fauzi M. Najjar, "Al-Farabi's Harmonization of Plato's and Aristotle's Philosophies", *The Muslim World*, Volume 94, January 2004, p. 30, 31; Steven J. Lenzner, "Strauss's Farabi, Scholarly Prejudice and Philosophic Politics", *Perspectives on Political Science*, Fall99, Vol. 28 Issue 4, pp. 194-203.

¹² Farklı yorum için krş. Farabi, *Kitab-u Arai Ehli'l Medineti'l Fazile*, s. 117; Necip Taylan, *İslam Felsefesi*, 3. Baskı, Ensar Neşriyat, İstanbul, 1991, s. 189.

¹³ Farabi, *Es-Siyaset'ul Medeniyye veya Mebadi'ul Mevcudat*, s. 36.

devlet veya millet içerisinde bulunan şehirlerde yaşayan insanların oluşturdukları toplumdur.¹⁴

Gelişmiş toplumları (tam toplum) bu şekilde sınıflandıran Fârâbî, yukarıda belirttiği gibi, günümüzde cemaat (community) toplumu olarak isimlendirilebilecek ve kendisinin 'eksik toplum' olarak adlandırdığı toplumu da alt başlıklar halinde sınıflandırmış ve tanımlamıştır. Ona göre, köy halkı, mahalle halkı, aynı sokağı paylaşan insan topluluğu ve ev halkı bu kategoriye dahildir.

Ancak bunların müstakil topluluklar olduğunu bilmenin yanı sıra, birinin diğerine bağlı ve bağımlı, birinin diğerinden bir parça olduğunun da göz ardı edilmemesi gerektiğini vurgulamıştır. Buna göre ev, sokağın ve mahallenin, mahalle ve köy şehrin, şehir milletin (devletin), devlet de dünya toplumunun bir parçasıdır. Fârâbî'ye göre, bir arada yaşamanın amacının, mutluluğu elde etmek olduğu göz önüne alınarak söylenirse, en yüksek mutluluk ve iyilik, şehirden küçük olan topluluklarda değil, ancak tam toplum olan şehir ve daha üst toplumlarda elde edilebilir.¹⁵ Fârâbî, devleti ve dünyayı daha gelişmiş, daha mükemmel toplumlar olarak görmesine rağmen, değerlendirmelerinde şehir toplumunu esas almıştır. Bununla birlikte, iyilik ve mutluluğun şehirden daha küçük topluluklarda değil, en az şehir toplumunda gerçekleşebileceğini belirtmekle, şehirden daha büyük toplumlarda (devlet, dünya) bunun olmayacağını söylememektedir. İfade ettiğimiz gibi, belki iyilik ve mutluluğun gerçekleşmesinde alt düzey olarak şehir toplumunu öne çıkarmaktadır.¹⁶ Çünkü Fârâbî'ye göre, iyi niyetle mutluluğa ulaşmak için çalışan şehir toplumları erdemli ve mutlu bir milleti, yine mutluluğa ve erdeme ulaşmak için elele vererek çabalayan milletler de mutlu bir dünyayı kurabilirler.¹⁷ İşte yukarıda sözünü ettiğimiz küresel toplum anlayışını Fârâbî bu anlamda ve bu amaç için ileri sürmektedir. Bütün dünya tek bir toplum gibi elele vererek, gelişmiş ve mutlu bir topluma dönüşebilir. Ama bu, bütün devlet ve milletlerin işbirliğini gerektirmektedir. Bununla birlikte Fârâbî'ye göre reel anlamda tek bir dünya toplumunun ve tek bir küresel dünya devletinin söz konusu olmadığı anlaşılmaktadır.

Filozofumuza göre, toplumların mutluluğu elde etmelerinde elbette teker teker her bireye görev ve sorumluluk düşmektedir. O, 'iyi'nin de 'kötü'nün de insanların özgür istençleriyle elde ettikleri şeyler olduğunu vurgulamakta¹⁸ ve en az şehir büyüklüğünde

¹⁴ Farabi, *Kitab-u Arai Ehli'l Medineti'l Fazile*, s. 118.

¹⁵ Muhammad Ali Khalidi, "Al-Farabi on the Democratic City", *British Journal For The History of Philosophy*, Aug2003, Volume 11, Issue 3, pp. 379-394.

¹⁶ Farabi, *Es Siyaset' ul Medeniyye veya Mebadi' ul Mevcudat*, s. 36.

¹⁷ Farabi, *Kitab-u Arai Ehli'l Medineti'l Fazile*, s. 117, 118.

¹⁸ Farabi, *Es- Siyaset' ul Medeniyye veya Mebadi' ul Mevcudat*, s. 39. Farabi'nin, insanı irade sahibi bir varlık olarak gördüğüne dair bu ifade bile yeterli olmakla birlikte, bu konuda farklı yorumlar ve ayrıca Farabi'de insan iradesi ve Tanrı iradesi arasındaki ilişki konusunda detaylı bilgi için bkz. Fehrullah Terkan, "Does Zayd Have the Power Not to Travel Tomorrow? A Preliminary Analysis of Al-Farabi's Discussion on God's Knowledge of Future Human Acts". *The Muslim World*, Volume 94, January 2004, pp. 45-64.

bir toplumda yaşayan insanların erdemli bir toplum oluşturabilmek için, 'iyi'yi isteme 'iyi niyetine' sahip olmaları gerektiğini belirtmektedir. Bir toplumun bireyleri ancak iyi niyetle yardımlaşarak erdemli, gelişmiş bir toplum oluşturabilirler. Fârâbî'ye göre erdemli toplum, aynı zamanda mutlu bir toplumdur. Yani erdem ve mutluluk, verilen değil, çabayla elde edilen şeylerdir.¹⁹ Bir insanın, doğal olarak, doğuştan dokumacı veya katip olmasının imkansızlığı gibi, doğuştan erdemli veya erdemsiz olması da mümkündür.²⁰

Filozof, erdemli şehir toplumunu (gelişmiş toplum) insan vücuduna benzetmektedir. İnsan vücudunda var olan mükemmel uyum gibi, gelişmiş toplumda da aynı şekilde bir uyum söz konusudur. Vücuttaki bütün organların, yaşamın devamlılığı için, birbirleriyle mükemmel uyumu ve yardımlaşmalarında olduğu gibi, gelişmiş toplumda da, toplumun varlığının devamı için bir yardımlaşma vardır. O, vücudun çeşitli organlara sahip olması analojisiyle, gelişmiş toplumu meydana getiren unsurların da farklı olduğunu vurgulamıştır. Vücutu yöneten beyin ve kalp, gelişmiş toplumu yöneten ise yönetici (reis)dir. Fârâbî'ye göre şehir toplumunda yaşayan insanlar, medeniyetin getirdiği uyumla, toplumun huzuru, iyiliği ve mutluluğu için yöneticinin samimi amaçlarına uygun eylemlerde bulunmak zorundadırlar. Fârâbî, gelişmiş toplumla sağlıklı insan vücudunun tıpatıp birbirine benzediğini ifade etmekle birlikte, şu farkı da belirtmektedir: İnsan vücudunun organları, yaptıkları eylemler ve birbirleriyle uyumları doğal olmasına rağmen, gelişmiş toplumda durum tam olarak aynı değildir. Ona göre, gelişmiş toplumun unsurları doğal olmakla birlikte, bu unsurların gelişmiş toplumla ilgili olarak yaptıkları hizmet ve eylemler, nitelik ve tarz olarak vücut organlarında olduğu gibi doğal değil, iradidir.²¹

Fârâbî, mükemmel, erdemli ve gelişmiş bir toplumun, kurumsallaşmış olan toplum olduğunu vurgulamaktadır. Ona göre, insan vücudunda kalbin ilk önce oluşması ve kendinden sonra gelen organların oluşmasına, güçlenmesine ve belli bir sıralamaya göre vücutta yer almalarına sebep olması ve bu organların herhangi birinde bir problem, hastalık meydana geldiğinde, bu problemi gidermek için devreye girmesi gibi, gelişmiş toplumun ve kurumlarının oluşmasını sağlaması ve hiyerarşiyi düzenlemesi, hiyerarşik olarak oluşmuş bu toplum yapısındaki aksama ve problemleri düzelterek aracı, çareyi temin edebilmesi için de aynı şekilde gelişmiş toplumdaki yöneticinin veya yönetimin oluşmasının önceliği gerekmektedir.²² Fârâbî'ye göre, gelişmiş toplumun kurumsallaşmış toplum olduğu, onun gelişmiş toplumlarda bulunması gerektiğini ileri sürdüğü iş kolları ve bu iş kollarının niteliğinden de anlaşılmaktadır. Ona göre, gelişmiş toplumda sosyal bilimciler, filozoflar, yöneticiler, şairler, müzisyenler, yazarlar, matematikçiler,

¹⁹ Farabi, *Kitab-u Arai Ehli'l Medineti'l Fazile*, s. 118.

²⁰ Farabi, *Füsulü'l - Medeni*, Çev. Hanifi Özcan, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, İzmir, 1987, s. 31

²¹ Farabi, *Kitab-u Arai Ehli'l Medineti'l Fazile*, s. 118,119.

²² Farabi, *Kitab-u Arai Ehli'l Medineti'l Fazile*, s. 120; Bayraktar Bayraklı, *Farabi'de Devlet Felsefesi*, Doğu Yayınları, İstanbul, 1983, s. 109,110.

pozitif bilimlerle uğraşanlar (fizik, astronomi vb.), askerler (ordu), kolluk kuvvetleri ve her türlü parasal işle uğraşan insanlar (tüccar, mal ve hizmet üreticileri) bulunmalıdır.²³ Düşünürümüze göre bunun tersi gelişmemiş, geri kalmış toplum özelliğidir. Ona göre, bir toplumda gelişmemişliğin bir göstergesi de, zorunlu ihtiyaçları karşılamak için yalnızca bir üretim aracının kullanılmasıdır; örneğin çiftçilik yaparak toplumdaki bütün ihtiyaçlar karşılanmaya çalışılır.²⁴ Anlaşılacağı gibi Fârâbî burada kurumsallaşmayı, kalabalıkların toplum haline gelebilmesi için zorunlu görmektedir. Belki de şehir toplumlarından daha küçük toplum birimlerine eksik topluluk demesinin nedeni burada yatmaktadır. Çünkü küçük topluluklarda toplumun gerekli bütün unsurlarını ve kurumlarını oluşturacak yeterli sayıda insan veya nitelikli insan bulunmamaktadır.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Fârâbî'nin toplumu hiyerarşik bir yapıya sahiptir.²⁵ Ona göre, insan vücudunda önemli fonksiyonlar icra eden organların varlığı yanında, onlara göre daha önemsiz işler yapan başka organların varlığı gibi, gelişmiş toplumda da oldukça önemli işler yapan yönetici veya yöneticilik kurumu yanında daha basit işler yapan başka kişi veya kurumlar da vardır. Ancak Fârâbî'ye göre, tıpkı vücuttaki herhangi bir organın yaptığı görevin basitliğinden dolayı kendisinin önemsiz bir organ olarak değerlendirilemeyeceği gibi, gelişmiş bir toplumda birisinin veya bir kurumun basit işler yapmakla görevlendirilmesi, bu işleri icra eden kişi veya kurumun basitliğini göstermez. Fârâbî bu konuda yaptığı analojiyi genişleterek, yani toplumda hiyerarşik bir yapı olduğunu vurgulamak için Tanrı-evren ilişkisini de örnek olarak kullanmıştır. Ona göre, İlk Sebep'in diğer varlıklarla olan ilişkisi, gelişmiş toplum yöneticisinin, diğer görevleri yerine getirenlerle olan ilişkisi gibidir. Bütün varlıkların İlk Sebep'in buyruğu ve erki altında olması ve teleolojik olarak O'nun çizgisinde olmaları gibi, bir toplumdaki bütün üyeler de erksel olarak bir hiyerarşi içinde olmakla birlikte, teleolojik olarak da yöneticinin çizgisindedirler.²⁶ Çünkü Fârâbî, demokrasiden çok, monarşiye yakın bir yönetim biçimi düşünmüştür.²⁷

Fârâbî'nin toplum anlayışında bu kadar katı bir hiyerarşik yapının olması onun, Platon'un etkisiyle, yöneticiye verdiği aşırı önemden kaynaklanmış gibi görünmektedir. Çünkü Fârâbî'nin lideri, erdemli şehrin, gelişmiş toplumun yöneticisi, gelişigüzel, sıradan biri olamaz.²⁸ Bilindiği gibi, onun lideri için sonraki yorumcular doğrudan 'peygamber filozof' benzetmesi yapmışlardır.²⁹ Fârâbî, toplum anlayışındaki bu sınıflı yapı

²³ M. M. Sharif, *A History of Muslim Philosophy*, c. I, Allgauer Heimatverlag GmbH, Kempten, 1963, s. 715.

²⁴ Farabi, *Es-Siyaset' ul Medeniyye veya Mebadi' ul Mevcudat*, s. 53.

²⁵ Charles E. Butterworth, *agm*, s. 229, 230.

²⁶ Farabi, *Kitab-u Arai Ehli'l Medineti'l Fazile*, s. 121-123.

²⁷ Dimitri Gutas, "Farabi's Knowledge of Plato's Laws", *International Journal of The Classical Tradition*, Winter98, Volume 4, Issue 3, pp. 405-412.

²⁸ Farabi, *Kitab-u Arai Ehli'l Medineti'l Fazile*, s. 123.

²⁹ Abdulhak Adnan (Adnan Adıvar), "Farabi", *İslam Ansiklopedisi*, c. IV, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1988, ss. 451-469; Macit Fâhri, *İslam Felsefesi Tarihi*, Çev. Kasım Turhan, İklim Yayınları, İstanbul, 1987, s. 102.

konusunda da Platon'dan etkilenmiş olabilir.³⁰ Fârâbî'nin toplumundaki güçlü hiyerarşik yapı içinde, herkes kendi işini yapmalıdır. Örneğin bir kere yönetici olmuş olan kimse, artık başka birinin yönetimi altına giremez. Çünkü toplumsal bir sınıf olarak yönetici sınıfı, diğer bütün toplumsal yapı, kurum ve grupların üstündedir.³¹ Her ne kadar Fârâbî Platon'dan etkilenmiş olsa da Fârâbî'nin Platon'dan, yönetici konusunda bir farkını belirtmek gerekmektedir. Fârâbî'nin toplumunda da yönetici Platon'un toplumunda olduğu gibi tartışılmaz ise de, Fârâbî'de Platon'dan farklı olarak aynı anda birden çok yönetici olabilir. Fârâbî'nin öne sürdüğü yöneticilik şartlarının tamamı eğer bir kişide bulunmuyorsa, bu şartlardan bazısı bir, diğer bazısı da başka bir kişide bulunuyorsa, o takdirde ikisi birden yönetici olabilir. Hatta bu sayı Fârâbî'de altıya kadar çıkabilmektedir.³²

Fârâbî'de Gelişmiş ve Gelişmemiş Toplum Özellikleri

Filozofumuz, gelişmiş ve gelişmemiş toplumların özelliklerini kapsamlı bir şekilde açıklama yoluna da gitmiştir. Ona göre, gelişmiş toplumlarda homojen bir yapı vardır; bu tür toplumlarda birlik ve beraberlik duyguları güçlüdür; hatta onlar, bir tek ruh gibidirler.³³

Gelişmiş toplumlarda bireylerin yukarıda bahsedilen özelliklerine ilişkin iki tür eylemden bahsedilebilir: Bunlardan biri, bireyi şehir (medeni) toplumundaki diğer bireye bağlayan beraberlik, diğeri ise bireyi ait olduğu topluluğa bağlayan beraberlik. Fârâbî'ye göre, bu iki tür beraberlik önemli bir mutluluk kaynağıdır. Şehir toplumundaki bireyler bu iki tür beraberliği artırmak için çalıştıkça, ruhsal anlamda yüksek bir seviyeye ulaşacak ve giderek daha erdemli hale gelecektir. Gelişmiş toplumda (erdemli şehirde) yaşayan insanların birbirlerini anlayışla karşılama, birbirinin anlayışı içinde eriyecek düzeye ulaşmaları, mutluluğun en üst seviyesidir.³⁴

Fârâbî, gelişmiş toplum özelliklerinden birini de bir Tanrı'ya inanma ve o Tanrı'nın özelliklerini bilme olarak belirlemiştir. Gelişmiş toplumların, daha sonra, diğer metafizik ve fizik varlıkları ve özelliklerini de öğrendiklerini hatta bilmeleri gerektiğini düşünen³⁵ filozof, anlaşılacağı gibi, bu varlıkları tanıma konusunda da hiyerarşik bir sıralama düşünmüştür.

Burada önemli olan nokta Fârâbî'nin gelişmişlik şartı olarak bilmeyi, bilgiyi öne çıkarmasıdır. Ona göre gelişmiş toplumlar, genel bilgi seviyeleri yüksek, aydınlanmış toplumlardır. Elbette bu bilgi türü, o gün için geçerli olan bilgi türüdür. Filozof kendi döne-

³⁰ Muhammad Ali Khalidi. agm.

³¹ Farabi. *Kitab-u Arai Ehli'l Medineti'l Fazile*, s. 123-125.

³² Farabi, *Kitab-u Arai Ehli'l Medineti'l Fazile*, s. 129-130; Farabi'nin 'yönetici' anlayışıyla ilgili geniş bilgi için bkz. Patricia Crone, "What Was Al-Farabi's 'Imamic Constitution'", Arabica, Jui2003. Volume 50, Issue 3, pp. 306-321.

³³ Farabi. *Kitab-u Arai Ehli'l Medineti'l Fazile*, s. 134.

³⁴ Farabi, *Kitab-u Arai Ehli'l Medineti'l Fazile*, s. 134,135.

³⁵ Farabi, *Kitab-u Arai Ehli'l Medineti'l Fazile*, s. 146.

minin şartları içerisinde bir entelektüalizm öngörmüştür.³⁶ Yoksa filozofun günümüzdeki düzeyde bir entelektüalizmden söz etmediği açıktır. Ancak buna rağmen dikkat çeken husus, Fârâbî'nin, kendi döneminde geçerli olan bilgi anlayışıyla da olsa bilgili, aydınlanmış bir toplumu, gelişmiş saymasıdır. Çünkü takdir edilir ki bugün de gelişmişliğin koşulu olarak bilgi birinci sırada yer almaktadır.

Fârâbî'ye göre diğer bir gelişmişlik göstergesi de, toplumdaki bireylerin sürekli iyi işlerle uğraşması, iyilik yaparak, iyi olmayı kendilerinde var olan bir özellik haline getirmeleridir.³⁷

Fârâbî, bir başka özellik olarak, gelişmiş toplum bireylerinin kavga ve savaştan yana olmadıklarını, barışçıl insanlar olduklarını, yaşamının kavga etmeden ve savaştan da pekala mümkün olduğuna inandıklarını ve asıl bunların hem formel hem de immanent insani değerlere sahip gerçek insanlar olduklarını ifade etmektedir.

Diğer yandan filozofumuz eserinde gelişmemiş toplumların özelliklerine, gelişmiş toplumların özelliklerinden daha çok yer vermiştir. O, gelişmiş (erdemli) toplumlarda olmayan özellikleri, kendisinin 'cahil şehir toplumu' (biz gelişmemiş toplum olarak isimlendireceğiz) diye adlandırdığı toplumun özelliklerini sayarak ortaya koymaya çalışmıştır. Ona göre gelişmemiş toplumların farklı türleri olmakla birlikte, bunlardan hiçbirisi, ortak özellik olarak toplumun genelinin mutluluğunu tanımayan, düşünmeyen moral düzeyleri düşük toplumlardır.³⁸ Güçlü bir mülkiyet duygusunun hakim olduğu bu tür toplumlarda altruist bir düşünce yapısı yoktur. Çoğunlukla ben merkezci düşünen bireylerin bulunduğu bu toplumlar, yaşamın amacı olarak mal biriktirmeyi, yemeyi, içmeyi, saygın ve itibarlı olmayı, başkalarını ezmeyi, aşırı özgürlükçülüğü, bir tür sorumsuzluğu öngörürler. Filozofa göre bu tür topluluklar hayatı hedonist bir yaklaşımla algılamak ve bu tür toplumların hemen hemen idealleri yoktur. Bunlar gününbirlik yaşayan ve dolayısıyla mutluluğu da tikelerde arayan, genel mutluluk anlayışından habersiz veya ilgisiz olan, diğerkâmlıktan uzak bencil insanların oluşturduğu toplumlardır.³⁹

Ona göre, gelişmemiş toplumun bireyleri, savaşı ve kavgayı isteyen ve yapan, dolayısıyla formel olarak insan gibi görünseler de gerçekte insanlıktan uzak varlıklardır. Çünkü gerçek insan olmak, erdemli olmaktan geçer.⁴⁰

Erdemli olmayan, gelişmemiş toplumların bir diğer özelliği ise, bunların sürekli kötü işler yaparak, kötülüğü kendilerinde var olan bir özellik haline getirmeleridir. Ona göre, iyi ve kötü özellikler, bireylerde zaman içerisinde immanent hale gelirler. Dolayısıyla erdemli olmayan, gelişmemiş toplumlarda yaşayan insanlarda, kötülük immanent ha-

³⁶ Ammar al-Talbi, "Al-Farabi", Paris, Unesco: International Bureau of Education, Volume, XXIII, no, 1/2, 1993, pp. 353-372.

³⁷ Farabi, *Kitab-u Arai Ehli'l Medineti'l Fazile*, s. 139

³⁸ Muhammad Ali Khalidi, agm.

³⁹ Farabi, *Kitab-u Arai Ehli'l Medineti'l Fazile*, s. 131,132.

⁴⁰ Charles E. Butterworth, agm, s. 228; Farabi, *Kitab-u Arai Ehli'l Medineti'l Fazile*, s. 166,167.

le geldiğinden, insanların doğaları bozulur ve artık kötülük yapmaktan hoşlanır, zevk alır hale gelirler; güzel ve iyi şeylerden tiksindir hatta onları hayal bile edemez duruma düşerler. Çünkü onlar, doğalarının bozulduğunun, problemlili hale geldiklerinin farkında bile değildirler.⁴¹ Böylece o, gelişmemiş toplumların maddeci bir yapıya ve inanca sahip olduklarını, kendilerinde metafiziğe dayalı iyilikle ilgili immanent özellikler bulunmadığını, buna bağlı olarak da ruhen eksik kaldıklarını iddia etmektedir.⁴²

Fârâbî, gelişmemiş toplumdaki insanların pek çoğunun inatçı, kıskanç, düzenbaz ve hakikat diye sundukları, kendi amaçlarına hizmet eden bir takım sahte gerçekleri ispatlamaya çalışan insanlar olduklarını ifade etmektedir. Ona göre bu tür insanlar, gelişmiş toplumların insanı, müntesibi olamazlar. Çünkü Fârâbî'ye göre, gelişmişlikle erdem arasında yakın bir bağ vardır.⁴³ Bu toplumlar ayrıca, yukarıda belirtildiği gibi, itibar, zevk ve sahip oldukları mülkü artırma amacı güden, ancak bunları elde edebilmek için hakikati saptıran ve erdeme götüren gerçekleri çürütmeye çalışan toplumlardır.⁴⁴

Filozofa göre, gelişmemiş toplumların bireylerinin bir özelliği de individualist olmalarıdır. Bu anlayıştaki toplumlara göre, yaşayan her varlığın amacı kendi yaşamıdır; diğer varlıklar arasında en çok yaşam hakkı kendisine verilmiştir. İnsanlar, bu anlamda, adeta hayvanlara benzerler. En güçlü olan, yaşam hakkına en çok sahip olandır.⁴⁵ Bu individualizmden dolayı, gelişmemiş toplumlarda, gelişmiş toplumlarda olan hiyerarşik yapı da yoktur. Her insan kendi iyiliğini, kendi gücüyle elde eder; başkalarının zararına veya kötülüğüne de olsa kendi faydası için savaşır. En mutlu insan, bu savaş sonunda bütün rakiplerini yenip, onların elinden gerek duyduğu her şeyi alan ve onları mağlup eden insandır.⁴⁶ Görüldüğü gibi, Fârâbî'ye göre gelişmemiş toplumlarda bulunan bir başka özellik de, hiyerarşiyi tanımamalarından dolayı, gelişmiş toplumlarda olması gereken, kanuna karşı saygı bulunmamaktadır. Diğer taraftan, medeni toplum haline gelemediklerinden dolayı, aşırı bir individualist eudaimonizm söz konusudur. Yani bu tür toplumlar, eylem pragmatizmini benimsemiş olduklarından, kendilerine faydasız veya zararlı gördükleri her şeyi kötü saymakta ve kendilerine faydalı olan her şeyden yararlanmaya çalışmaktadırlar.⁴⁷

Fârâbî'ye göre gelişmemiş toplumdaki individualizmin düzeyini ortaya koyabilmek için onun şu düşüncelerini de buraya almak gerekmektedir: Gelişmemiş toplumlardan bazılarında, insanların bir toplum oluşturup, bir arada yaşamasına ve toplumdaki temel yapının oluşmasına neden olan, güçtür. Bu tür toplumların anlayışına göre, iki

41 Farabi, *Kitab-u Arai Ehli'l Medineti'l Fazile*, s. 139-141.

42 Farabi, *Kitab-u Arai Ehli'l Medineti'l Fazile*, s. 142.

43 Charles E. Butterworth, agm

44 Farabi, *Kitab-u Arai Ehli'l Medineti'l Fazile*, s. 148-150.

45 Farabi, *Kitab-u Arai Ehli'l Medineti'l Fazile*, s. 151.

46 Farabi, *Kitab-u Arai Ehli'l Medineti'l Fazile*, s. 102-103; Hilmi Ziya Ülken, *İslam Düşüncesi*, İstanbul 1946, s. 243.

47 Farabi, *Kitab-u Arai Ehli'l Medineti'l Fazile*, s. 151.

kişi birbiriyle ancak zorunluluk halinde anlaşır ve ihtiyaç olduğunda birleşirler. Bunlar anlaşmış ve birleşmiş olduklarında bile, biri galip diğeri mağlup durumdadır. Onların birliktelikleri ise ihtiyaç veya kendisine karşı birleştikleri tehlike devam ettiği sürece devam eder; bittiğinde ise biter. Çünkü, gelişmemiş toplum müntesiplerine göre, esasen insan insanın düşmanıdır.⁴⁸ Dikkat çekeceği gibi bu düşünce, Fârâbî'den çok sonra yaşamış olan T. Hobbes'un 'homo homini lupus- insan insanın kurdudur' şeklindeki ünlü düşüncesiyle tıpatıp örtüşmektedir. Ancak Fârâbî, bu düşünceyi eleştirmekte, hatta 'cana-varlık hastalığı- daü's sebüüyyü' olarak tanımlamaktadır.⁴⁹ Filozof, bu tür toplumları ayrıca, primitif toplumlar olarak görmektedir.⁵⁰

Filozofumuza göre, gelişmemiş toplumlarda, insanların toplum oluşturmaları konusundaki bir diğer anlayış da güçlü olanın diğer insanları ezerek, onları sindirerek kendine köle yapması ve bu köleleri kullanarak da diğer insanları egemenliği altına almak suretiyle bir birliktelik, bir topluluk oluşturduğu şeklindedir. Bu anlayışa göre, en güçlü olan, kendi istekleri doğrultusunda diğerlerini istediği gibi kullanır, onlar üzerinde her türlü tasarruf hakkına da sahiptir.⁵¹ Daha önce belirttiğimiz gibi, toplumun oluşması konusunda sözleşme teorisini kabul eden Fârâbî, gelişmiş toplumları medeni insanların oluşturabileceğini, insanların birbirlerine güç dayatarak değil, insani özelliklerini öne çıkararak ilişki içinde olmaları gerektiğini öngörmekte ve bu konuda güç teorisini kabul eden toplumları, gelişmemiş toplum olarak ele alıp eleştirmektedir.

Gelişmemiş toplumdaki bir diğer özellik ise, Fârâbî'ye göre, klan türü bir milliyetçilik anlayışını kabul etmeleridir. Ona göre gelişmemiş toplumlar, insanların birlikte yaşamalarına, yani toplum halinde bulunmalarına neden olarak, aynı atadan gelmiş olmayı gösterirler. İnsanlar arasındaki nefret veya sevgiyi, bu kan bağı belirler. Filozofumuza göre bazıları da yine, birbirlerinden kız alıp vermenin, yani akrabalık bağlarının, toplum halinde bulunmanın nedeni olduğunu düşünerek aynı şekilde, bunu kan bağına sağladığını ileri sürerler. Yine klan topluluklarını çağrıştıracak şekilde, gelişmemiş toplumlar, toplum haline gelmenin başka bir nedeni olarak da, kendilerini başarıya ulaştırdığını ve kendisi sayesinde güçlendiklerini düşündükleri ve kendilerine, bilgisiz toplumların iyi olarak niteledikleri bazı faydalar sağlayan bir liderin etrafında toplanmayı görürler.⁵² Diğer yandan Fârâbî, gelişmemiş toplumların bireylerinin, toplum olabilmeyi, aynı yer ve semtte oturmak şeklinde anlayacak kadar, toplum olma mantalitesinden uzak olduklarını, bu teritoryal bakış açısının ve bir arada uzun süre bulunmanın, aynı probleme sa-

⁴⁸ Farabi, *Es-Siyaset'ul Medeniyye veya Mebadi'ul Mevcudat*, s. 54, 55, 60; Farabi, *Kitab-u Arai Ehli'l Medineti'l Fazile*, s. 153.

⁴⁹ Farabi, *Kitab-u Arai Ehli'l Medineti'l Fazile*, s. 153.

⁵⁰ Muhammad Ali Khalidi, agm.

⁵¹ Farabi, *Kitab-u Arai Ehli'l Medineti'l Fazile*, s. 154.

⁵² Farabi, *Kitab-u Arai Ehli'l Medineti'l Fazile*, s. 154-155.

hip olmanın da toplum olmaya yetmeyeceğini düşünmektedir.⁵³

Filozofumuza göre, gelişmemiş, yani medeni olmayan toplumlarda devletlerarası veya gruplar arası hukuk kavramı da yoktur. Bu tür toplumlar, başka toplum veya grupları ezerek, onların ellerindeki her şeyi almaya çalışırlar. Çünkü gelişmemiş toplumlara göre, mutlu ve bahtiyar olmanın yolu budur. Gelişmemiş toplumlarda, aynı şekilde, bireyler arası hukukun da bir önemi yoktur. Adalet, kavga ederek, doğal dağ kanunlarını kullanarak yenmek, ezmek ve kendi yararını korumaktan ibarettir. Çünkü bunların anlayışına göre, birilerinin yok olması veya belli bir alandan silinmesi, diğerlerine yaşam alanı oluşturur ve onların yaşama veya daha rahat yaşama şansını artırır.⁵⁴

Diğer yandan, gelişmemiş toplumlarda hiçbir şekilde hümanizm söz konusu değildir. İnsani değerler (merhamet, yardımlaşma vb.) gelişmemiştir veya yoktur. Bireyler veya gruplar arasında dışarıdan bakıldığında var olduğu düşünülen karşılıklı anlayış, aslında zorbalıkta eşitliğin varlığına dayanmaktadır. Zorbalıkta eşitlik söz konusu olduğu için birbirlerine zarar veren birey veya gruplar, bunun sonsuz sürüp gitmemesi için, karşılıklı tavizlerle mücadeleyi ve birbirlerini gaspı geçici bir süre durdururlar. Ancak bir tarafın kendini diğerine göre daha güçlü hissetmesi durumunda kavga yine başlayacaktır. Yani, Fârâbî'ye göre, gelişmemiş toplumlarda var olduğu düşünülen insani değerler tamamen korku ve zayıflığa dayanmaktadır.⁵⁵

Fârâbî, gelişmemiş toplumlarla ilgili sosyo-psikolojik tahliller de yapmaktadır. Ona göre gelişmemiş toplumların bireyleri, bazı erdemli eylemlerden kısmen iyi özellikler kazanmışlardır. Ancak erdemsiz, yani kötü eylemlerden kazandıkları kötü özellikler ruhta öncekilerle karşılaşınca, onların ruhsal yapıları bozulur. Böylece psikolojik olarak ıstırap duymaları kaçınılmaz olur. İşte ruhtaki bu iyilik ve kötülük çatışması mutsuzluğun kaynağı haline gelir. Bu tür çatışmalar yaşayan insanların bulunduğu bir toplum da, bütün olarak mutsuz bir toplum haline gelmiş demektir. Ancak ona göre, gelişmemiş toplumlardaki bireyler, seküler uğraşlarından dolayı bu durumun farkında değillerdir. Başka bir deyişle, seküler uğraşlardan ve maddeden kendilerine gelen duyumun sürekliliğinden dolayı, onlar asıl mutluluğu değil, sahte mutluluğu elde ederler ve mutlu olduklarını sanırlar. Ama bütün bu aldatmacadan sıyrılıp kendi kendileriyle baş başa kalınca, ruhlarındaki ıstırapı ve mutsuzluğu hissederler. Fârâbî'ye göre bu durum hasta veya üzgün insanın durumuna benzer. Üzgün insan meşgul olduğu sürece, duyuların verileriyle kendini avutur ve üzüntüsünü unuttur; aynı şekilde hasta insan da bir takım şeylerle meşgul olduğu sürece acısını unuttur. Ancak uğraşlar bittiğinde üzüntü ve acı kendini hissettirir.⁵⁶ İşte gelişmemiş toplumlardaki insanların günlük uğraşları da onlara mutsuzluk-

⁵³ Farabi, *Kitab-u Arai Ehli'l Medineti'l Fazile*, s. 156.

⁵⁴ Farabi, *Es-Siyaset' ul Medeniyye veya Mebadi' ul Mevcudat*, s. 54; Farabi, *Kitab-u Arai Ehli'l Medineti'l Fazile*, s. 157.

⁵⁵ Farabi, *Kitab-u Arai Ehli'l Medineti'l Fazile*, s. 158,159,165.

⁵⁶ Farabi, *Kitab-u Arai Ehli'l Medineti'l Fazile*, s. 143.

larını unutturmakta, fakat mutsuzluklarını yok etmemektedir, yalnızlık anında bu mutsuzluk açığa çıkmakta, kendini hissettirmektedir.

Filozofumuza göre, gelişmemiş toplumlarda çok kutsal kurumlar dahi yıpranmış ve asıl amacından sapmıştır. İnsanların ruhunu terbiye etme, insanları kötülüklerden alıkoyma, onları iyiliğe yöneltme iddiasındaki sosyal kurumlar, sahtekârların eline geçmiştir. Aslında bütün amaçları dünya nimetlerini elde etmek olan, gelişmemiş toplumlardaki bu tür sosyal kurum önderleri, dünya nimetlerini korkusuzca istemekten, kendi gücünü kullanarak, hiçbir şeye aldırmandan ve hiç kimsenin yardımına ihtiyaç duymadan elde etme konusunda korkak veya güçsüz olduklarından, bu tür sosyal kurumları kullanarak, insanları tuzağa düşürür, onların samimi duygularını kullanır ve ellerinde dünyalık ne varsa onlara el koymaya, bağluların elinden onları almaya çalışırlar. Kullandıkları kurumların kutsallığından dolayı yaptıkları bütün kötülükler ise hoş görülür. Bu yüzden de itibar, önderlik, mal ve zevk veren türden her şeyi ele geçirmek hususunda herkesten daha üstün durumdadırlar.⁵⁷

Fârâbî'nin gelişmemiş toplumlardaki bu insanlarla ilgili benzetmesi de ilginçtir. Ona göre, yurtçılar avlarını ele geçirmek için nasıl hile ve kurnazlığa başvururlarsa, bu tür kutsal kurumlara önder olmuş samimiyetsiz insanlar da dünyalık nimetleri ele geçirmek için aynı şekilde hile ve kurnazlıklara başvururlar. Filozofumuza göre, ilginç bir durum ise, gerçekten, içtenlikle iyi olmaya çalışan, kötülüklerden uzak kalan, aldatmayan iyi insanlar, gelişmemiş toplumlarda, mağdur, aptal, akılsız, yararını algılamaktan aciz insanlar olarak değerlendirilirler.⁵⁸

Gelişmemiş toplumların özelliklerini bu şekilde ortaya koymaya çalışan Fârâbî, gelişmemişliğin kısa süre içerisinde tersyüz olmayacağını, sonradan gelen kuşakların, bütün bu durumları normal durumlarımış gibi algılayıp, öğrenecekleri için, gelişmemişliğin sürüp gideceğini de düşünmektedir.⁵⁹

Sonuç

Sonuç olarak Fârâbî, yüzyıllar önce gelişmişliğin ve geri kalmışlığın, önemli maksimlerini ortaya koymaya çalışmıştır. Maksimlerin önemli olmasının nedeni, tamamının özünde insan faktörünün vurgulanmasıdır. Çünkü gelişmişlik bir bakıma insanlık kavramına yapılan katkıyla doğru orantılıdır. Gelişmiş toplumların birincil niteliği olan medeniyet, insanlık kavramını içeren, kendisiyle nitelenen toplumların bireylerinin insanlıktan ne kadar nasip aldıklarına vurgu yapan bir kavramdır. Maddeye şekil verme hüneri (teknoloji), insanlık için kullanıldığı sürece medeniyete katkıda bulunabilir. Yoksa Fârâbî'nin ifade ettiği gibi, 'canavarlık hastalığına' yakalanmış, altruist olmaktan uzak ve bireyleri aşırı bireyselleşmiş bir toplumun, konkre varlık açısından hangi geliş-

⁵⁷ Farabi, *Kitab-u Arai Ehli'l Medineti'l Fazile*, s. 160,161.

⁵⁸ Farabi, *Kitab-u Arai Ehli'l Medineti'l Fazile*, s. 161,162.

⁵⁹ Farabi, *Kitab-u Arai Ehli'l Medineti'l Fazile*, s. 158.

mişlik düzeyine sahip olursa olsun, insanlık kavramından uzaklaştığı ve bu gelişmişliği insanlığın lehine kullanmadığı sürece medeni, daha doğrusu Fârâbî'nin ifade ettiği anlamda gelişmiş sayılamayacağı açıktır.

Abstract: Fârâbî's Community Philosophy

Fârâbî is an important philosopher of political and ontological philosophy. Besides Fârâbî's works, example "Kitab-u Arai Ehl'il Medinet'il Fazile" and "Es-Siyasetü'l Medeniye", there is information of important community philosophy. Fârâbî examined developed and undeveloped communities in his mentioned works. This paper examines Fârâbî's thoughts in this matter.

Key words: Fârâbî, developed community, undeveloped community.

BİBLİYOGRAFYA

- Abdulkhak Adnan (Adnan Adıvar). "Fârâbî", İslam Ansiklopedisi, c. IV, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1988.
- al-Talbi, Ammar. "Al- Fârâbî", Paris, Unesco: International Bureau of Education, Volume, XXIII, no, 1, 1993, pp. 353-372.
- Arnaldez, Roger. "Fârâbî'nin Erdemli Şehri ve Ümmet (Umma)", Çev. Kenan Gürsoy, Uluslar arası İbn Türk, Harezmi, Fârâbî, Beyruni ve İbn Sina Sempozyumu Bildirileri, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Sayı: 42, ss. 119-138.
- Bayraklı, Bayraktar. *Fârâbî'de Devlet Felsefesi*, Doğu Yayınları, İstanbul, 1983.
- Butterworth, Charles E. "Ethics in Medieval Islamic Philosophy", The Journal of Religious Ethics, Fall83, Volume 11, Issue 2, pp. 224-239.
- Crone, Patricia. "What Was Al-Fârâbî's 'Imamic' Constitution", Arabica, Jui2003, Volume 50, Issue 3, pp. 306-321.
- D.D., De Lacy O'leary. *Arabic Thought and Its Place In History*, Routledge and Kegan Paul Ltd., London, 1968.
- Erkal, Mustafa E. *Sosyoloji* (Tolumbilim), 4. Baskı, Der Yayınları, İstanbul, 1991.
- Fâhri, Macit. *İslam Felsefesi Tarihi*, Çev. Kasım Turhan, İklim Yayınları, İstanbul, 1987.
- Fârâbî. *Es- Siyaset' ul Medeniye veya Mebadi' ul Mevcudat*, Çev. Mehmet Aydın, Abdulkadir Şener, Rami Ayas, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1980.
- Fârâbî. *Fusulü'l - Medeni*, Çev. Hanifi Özcan, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, İzmir, 1987.
- Fârâbî. *Kitab-u Arai Ehl'il Medineti'l Fazile*, et- Tab'atül Hamise, thk. Albert Nasri Nadir, Darü'l Meşrik, Beyrut, 1986.
- Gutas, Dimitri. "Fârâbî's Knowledge of Plato's Laws", International Journal of The Classical Tradition, Winter98, Volume 4, Issue 3, pp. 405-412.
- Khalidi, Muhammad Ali. "Al-Fârâbî on the Democratic City", British Journal For The History of Philosophy, Aug2003, Volume 11, Issue 3, pp. 379-394.
- Lenzner, Steven J. "Strauss's Fârâbî, Scholarly Prejudice and Philosophic Politics", Perspectives on Political Science, Fall99, Vol. 28 Issue 4, pp. 194-203.
- Najjar, Fauzi M. "Al-Fârâbî's Harmonization of Plato's and Aristotle's Philosophies", The Muslim World, Volume 94, January 2004, pp. 29-44.
- Saliba, Cemil. *el- Felsefe'ül Arabiyye*, Dar'ül Kitâbü'l Lübnan, Beyrut, 1986.
- Sharif, M. M. *A History of Muslim Philosophy*, c. I, Allgauer Heimatverlag GmbH, Kempten, 1963.
- Taylan, Necip. *İslam Felsefesi*, 3. Baskı, Ensar Neşriyat, İstanbul, 1991.
- Terkan, Fehrullah. "Does Zayd Have the Power Not to Travel Tomorrow? A Preliminary Analysis of Al-Fârâbî's Discussion on God's Knowledge of Future Human Acts", The Muslim World, Volume 94, January 2004, pp. 45-64.
- Ulutan, Burhan. *Fârâbî Felsefesi*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1999.
- Ülken, Hilmi Ziya. *İslam Düşüncesi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1946.
- Ülken, Hilmi Ziya. *İslam Felsefesi Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1957.